

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

УДК 811.161.2'373.611

ОБРАЗНИЙ ОБШИР ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З КОМПОНЕНТОМ *ГОЛОВА* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Клименко Ніна Федорівна

д-р філол. наук, проф., чл.-кор. АН України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглянуто поле фразеологізмів української мови з компонентом *голова* на позначення розумової діяльності людини. Досліджено семантичні, структурні та емоційно-оцінні особливості понад 350 одиниць за параметрами *розумний – дурний, досвідчений – без досвіду, спокійний – запальний* тощо, а також за характеристиками інтелектуальних, фізичних, психічних, поведінкових станів людини, виявлених дієслівно-іменниковими словосполученнями.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічне поле розумової діяльності, міфологеми голови, семантичні опозиції.

Іменник **голова** утворює численне поле фразеологічних одиниць у сучасній українській мові [ФСУМ 1993; Олійник, Сидоренко 1971; Удовиченко 1984]. Вони належать переважно до фразеологічних словосполучень і невеликої кількості паремій, що характеризують інтелектуальні здібності людини, її фізичний та психічний стани, поведінку, рідше – виражають інші ознаки людини кількість [Скрипник 1973; Зорівчак 1983; Білоноженко, Гнатюк 1983; Івченко 1997; Савенко 2006].

Найчисленніші в цьому полі дієслівно-іменникові словосполучення. Їх близько 300 (з варіантами), що по-різному відбивають розумову діяльність людини в дзеркалі буденної свідомості. На другому місці прикметниково-іменникові словосполучення, яких близько трьох десятків і які передають стереотипні уявлення носіїв мови про розум людини, її поведінку (згідно з прийнятими в суспільстві еталонами). Інші словосполучення (прийменниково-іменникові на зразок *без голови, з головою, над головою* або іменникові типу *ні голови, ні хвоста*), нечисленні – їх 9. Усі вони найчастіше утворені на основі метафор. Їх образний світ здебільшого "заземлений" на повсякдення і частіше не на його предмети, а на дії, рухи, процеси, стани. Причому більшість використовуваних у фразеологізмах дієслів виражає конкретні дії. І тому часто розумова діяльність у фразеологізмах постає у вигляді думок, що *крутяться, вертаються, кружляють, снують, стрибають, заходять у голову, вилітають з неї, сидять у ній*. Ці думки в голову *вбивають, забивають, втелюють, втовкмачують* і т. ін., а саму голову тешуть кілком, ховають у пісок, посипають попелом. На ній рвуть чуба, волосся, чуприну, її хапають у руки, сама вона репается, лопається, розпухає і розбухає, аж тріщить.

Ми навмисно перерахували далеко не всі, але показові дієслова аналізованого фразеологічного поля, щоб виявити в ньому прослідки архітипових уявлень про голову, з одного боку. З другого, щоб окреслити підполя "освоєння" поля фразеоло-

гізмів розумової діяльності в українській мові, показати наближення до пізнання її відображення в мовній картині світу. На сьогодні в мовознавстві нагромаджено велику кількість праць про моделювання цієї картини, як і про роль фразеологізмів у ній [Кунин 1970; Виноградов 1977; Телия 1981; Прохоров 1982; Влахов, Флорин 1982; Алефіренко 1987; Мокієнко 1980, 1988; Солодухо 1977, 1982; Добровольський 1997; Корнилов 1989; Голубовська 2004].

Дослідники пишуть, що у давньої людини все, що пов'язано з головою, співвідносилось з небом та його світилами – сонцем, місяцем, зірками. В. А. Маслова відзначає, що в російській мові "міфологема сонце лягла в основу таких фразеологічних одиниць, як голова идет кругом, голова горит, голова закружилась" [Маслова 2011: 104]. Ще одну міфологему "Бог, головне, важливе" – відображено у фразеологізмах всемо голова (про важливе) та золотая голова (про розумну людину). Звертає на себе увагу узагальнення В. А. Маслової про те, що основна маса російських фразеологізмів з компонентом **голова** сформувалася пізніше і майже втратила зв'язок з указаними міфологемами. Зараз такі фразеологічні одиниці позначають здебільшого інтелектуальні здібності людини, її ознаки, фізичні стани" [Маслова 2001: 104–105].

Справедливість цього узагальнення підтверджує аналіз українського матеріалу, хоча в ньому є достатня кількість фразеологізмів, у яких голова "освітлена". З давньою міфологемою **голова** – сонце, світло пов'язано такі українські фразеологізми, як у *голові провітліло* – про того, 1) хто вийшов зі стану непритомності і 2) хто став ставитися тверезо до чогось, чітко мислити.

Фразеологізм у *голові прояснилося, провітліло* – про повернення до кого-небудь здатності мислити чітко, виразно, логічно. Про це свідчить також фразеологічне словосполучення *розвидняється в темній голові (очах)*, який підкреслює, що хтось став краще розуміти, усвідомлювати що-небудь.

Серед прикметниково-іменникових словосполучень, що характеризують розумові здібності людини, всього три, які їх означають позитивно: *світла (ясна) голова* – про дуже розумну людину та *золота голова* (тобто зі сяйвом золота) – про дуже здібну, обдаровану людину.

Характерною особливістю українських фразеологізмів, що виникли на основі оцінки розумових здібностей людини та оформлені прикметниково-іменниковими словосполученнями, є перевага серед них одиниць з негативними конотаціями. Про розумово обмежену, тупу некмітливую, нерозумну, нетямущу, нерозторопну людину кажуть, що в неї *дубова голова, дурна голова, капустана (куряча), нерозумна (ялова) голова, порожня (пуста), садова голова, слабка (слаба) голова*. Людина нерозсудлива, необережна має *необачну голову*. Ці характеристики доповнюють фразеологізми *без царя в голові, лобом неширокий*, а підсумок їм ніби підводить прийменниково-іменникова конструкція *без голови*, коли мають на увазі голову як вмістилище розуму.

Деякі інші фразеологізми (дієслівно-іменникові та іменникові), характеризуючи обмежені розумові здібності людини або її психологічний стан, апелюють до темряви, мороку, туману. Причому вони вдаються до оцінок з різних поглядів. *Замутити, мутити голову (душу)* вказують на дію, спрямовану на кого-небудь з метою завдати клопотів, хвилювань, переживань, збентеження. У фразеологізмах *відби-*

рати памороки (тяму), паморочити, запаморочити голову (розум, свідомість) значення "нечітко думати" обростає новими компонентами "позбавити кого-небудь здатності ясно і чітко мислити", "тверезо і реально ставитися до чого-небудь" та "викликати стан, схожий на сп'яніння, п'янити".

Фразеологізм *морочити собі голову* спрямований на характеристику розумової діяльності суб'єкта, що сам стає її об'єктом. Він означає завдавати самому собі клопотів, розмірковуючи, роздумуючи над чим-небудь; намагаючись розібратися в чомусь, з'ясувати, зрозуміти щось. До аналізованого близький фразеологізм *ламати голову*, в якому дієслово вжито в переносному значенні. Однак для фразеологізму *морочити голову* характерне і таке вживання, де дія *морочити* стосується інших осіб – завдавати кому-небудь клопотів, турбот, заважати, набридати, а також дури-ти, обманювати когось, хитрувати.

Корінь **-морок-** трапляється також у фразеологізмі *аж у голові морочиться*, де дієслово характеризує стан запаморочення людини від сильної дії на неї чого-небудь. Він також пов'язаний асоціативним зв'язком з ідеєю руху по колу, як і у фразеологізмах *у голові макітриться; голова крутиться, аж білий світ крутиться (вернеться, макітриться, колихається, іде обертом (перекидом, перекидьки, ходором), в очах (перед очима)*. Вони окреслюють стан головокружіння від втоми, хвороби, а також втрату здатності чітко мислити, правильно сприймати дійсність від сильного хвилювання, переляку, життєвих потрясінь.

У цю орбіту залучено також фразеологізми зі словом **розум**, що в багатьох випадках виступає як еквівалент іменника **голова**. Вони перетинаються у тій ділянці, для якої характерний стан зникнення ясності, чіткості, затемнення в думках: *затемнювати розум, паморочити розум, потьмарити розум*.

На втрату ясності думки вказують також фразеологізми *туман в голові, тьмариться в голові, тьмариться (туманіє, мутиться, гасне) розум*.

Наведені факти вказують на збереження в аналізованому фразеологічному полі з компонентом **голова** одиниць, які існують давно і реалізують зіставлення **світла – темряви** з давніших асоціацій з джерелами світла – небесними світилами. Світло, світле викликає в сучасній мовній свідомості асоціації зі способами ясного, чіткого бачення – думання в голові, з міркуванням, розмірковуванням, здогадуванням, зіставленням – розрізненням, розпізнаванням – розумінням (яке дуже точно передає російське дієслово *со-ображать*).

Існування компонента *світло* в характеристиці розумової діяльності підтверджують фразеологізми *думка майнула / сяйнула / блиснула / мигнула* в голові, в якому названо дієслова, що уподібнюють раптову, миттєву думку (процес у голові) з діями – впливами на людину світла. Пор. ще *думка блискавкою мигнула в голові, думка пронизала голови*.

На протилежному полюсі оцінки голови (як вмістилища розуму) фразеологізми, що асоціюються з відсутністю ясності, світла в думках. Це утруднює сприйняття навколишнього. Наведені вище фразеологізми, асоційовані з темрявою, туманом у голові (думках), можна доповнити одиницями, реалізованими атрибутивними словосполученнями з прикметника та іменника, що означають немітливих, нетямущих, тупих людей на зразок *пуста (порожня) голова*, про які вже йшлося.

Опозицію світла-темряви в аналізованому полі підтверджує фразеологізм *зірок (зорі) з неба не хапати (не знімати, здійсмати)*, що сприймається як негативна характеристика людини. Вона далека від світла мудрості і не відзначається розумовими здібностями, тоді як варіант цього фразеологізму *трохи не зорі з неба знімати* може описувати людину розумну, світлоглоу.

Інші фразеологічні словосполучення, що використовують прикметники та іменники, характеризують голову, розумовий потенціал людини в різних вимірах і часто в м'якшій формі. Вони стосуються досвіду людини: *бита голова* (з синонімами *битий жук, стріляний горобець*) – це хтось досвідчений, бувалий. *Бідна голова* в людини, яка перебуває в стані розпачу, *гаряча голова* описує характер запальної людини. Коли *голова стає дірватою* (з синонімом *пам'ять стала, як те решето*), ідеться про когось забутливого, безпам'ятного. У того, в кого *голова з вухами*, бракує вправності, розторопності.

У невеликій частині фразеологічних словосполучень на позначення розумової діяльності людини голову порівнюють з деякими предметами побуту, переважно округлої форми. Така метафора зближує іменник голова (вмістилище розуму) зі словами *макітра* та *казанок*. Про дуже розумну людину фамільярно кажуть, що в неї *макітра розуму*. Ці іменники разом із дієсловами конкретної фізичної дії допомагають краще "уявити" діяльність мозку. На цій основі зближено значення фразеологізмів *макітра / казанок варить*, у яких дієслово *варити* стає неперехідним і метафорично асоціюється зі значенням процесуальних дієслів *думати, розмірковувати* з позитивними компонентами мислити розумно, чітко.

Похідні від іменника *макітра* дієслова *макітритися, замакітритися* характеризують мозок у стані, за якого людина втрачає рівновагу і все навколо неї ніби хитається, перебуває в коловому русі. Вони потрапляють в один синонімічний ряд з фразеологізмами *голова крутиться, морочиться, паморочиться, іде обертом*, у яких підкреслено рух по колу, що вказує на втрату людиною здатності розумно міркувати, тверезо ставитися до навколишнього, правильно оцінювати дійсність.

Метафора допомагає людині пояснити, "зрозуміти" діяльність мозку, оцінити її з позицій буденної свідомості завдяки уподібненню з повсякденними предметами. Про людину нерозумну, немітливую кажуть, що в неї *порожня макітра*, у неї *немає однієї (третьої, десятої) клепки в голові* або *клепки розсохлися*, або що в неї *голова половою (соломою, клоччям) набита*. Деякі з них з приєднанням до іменникових складників частки **не** стають характеристикою людей, що нормально мислять: *голова не половою (не соломкою, не клоччям) набита*.

В один ряд із ними потрапляють фразеологізми з асоціаціями до явищ світу соціального, коли людина, що займає верхню сходинку в ієрархії стосунків, стає мірилом розуму, відповідального за порядок у голові, за її здатність чітко мислити: *не мати царя в голові*.

Тут доречно сказати, що серед фразеологізмів на позначення розумової діяльності людини з компонентом **голова** в сучасній українській мові дуже незначний прошарок тих одиниць, які співвідносні з міфологемою голова – Бог, головне, найважливіше. До них належать *стати в голові*, тобто очолити, *уському голова* –

1) який відіграє головну роль; 2) найважливіший, основний; *сам собі голова, своя голова на плечах (на в'язах)* – сам повинен вирішувати і відповідати за свої вчинки.

У буденній свідомості носіїв мови голова як вмістилище розуму відповідає не лише за інтелектуальний стан людини, а й за її фізичний та моральний стани. У мовній свідомості ці стани позначено назвами буденних предметів, що допомагають мовцям окреслити їх зблизька і в загальному.

Фразеологізм *провітрити голову (мозок)* характеризує стан перепочинку від розумового перенапруження, перевтоми. Інші фразеологізми з образом вітру окреслюють людину несерйозну, легковажну: *вітер у голові грає, віє, свище, посвистує, багато вітру в голові, з вітерцем у голові*.

Останню характеристику доповнюють фразеологізми, в яких психологічний стан людини асоціюється зі світом тварин та комах, адже *горобці цвірінькають, зайчики стрибають у головах* людей легковажних, а *цвіркуни тріщать у осіб*, голови яких переповнені оптимістичними, безпідставно радісними мріями. Коли хто-небудь з *кіндратиком у голові*, то це вже характеристика його як психічно хворої людини. Її уточнюють ще й фразеологізми *жуки в голові* – в кого-небудь не все гаразд з розумовими здібностями, *не всі вдома, нема клепки, нема кебети, нема царя в голові*.

Трапляються фразеологізми, що характеризують стани людини порубіжні між фізичним і психологічним. Це стосується тих одиниць, що вимірюють стани за допомогою словосполучень з іменниками *хміль* та *холод*. Унаслідок метонімії цвіт рослини хміль, що його використовують для процесів бродіння, стає ознакою алкогольного Сп'яніння різного ступеня, впливаючи на голову: *хміль б'є / ударяє в голову, хміль бродить у голові, хміль розбирає*, коли хто-небудь починає п'яніти. Незначне сп'яніння, як і стан запаморочення, означають словосполучення *під градусом, під джмелем, джмелі гудуть у голові*.

Стан протверезіння визначають фразеологізми, в основі яких лежать метафори, що дозволяють уявити, як *хміль виходить, вискакує, вивітрюється, вилітає з голови*. Фразеологічне словосполучення *вивітрити хміль з голови* виражає не лише зусилля протверезити кого-небудь, що саме по собі є метафоричним, а й спонукання когось до реального мислення, сприйняття дійсності без вигадок чого-небудь нездійсненого. Останнє є наслідком другого етапу метафоризації, коли з'являються ознака певної розумової діяльності.

Метафоричним є фразеологізм *холод пробирає / проймає до кісток (від голови аж до ніг)*, окреслюючи фізичний стан, який охоплює усе тіло людини внаслідок впливу на неї сильного холоду, переляку, несподіванки.

Розглянута частина поля фразеологізмів зі словом **голова** свідчить, що на шляху до пізнання голови як вмістилища розуму в мові виникають та усталюються асоціативні зв'язки з предметами повсякдення, що допомагають людині пунктирно окреслити певні мисленнєві, психічні та соматичні функції. Саме їх фіксують фразеологізми. Найчастіше вони є метафоричними образами, що уподібнюють голову за формою, функціями і діями. Ці останні допомагають уявити носієві мови процеси думання і налаштування на певні розумові стани та їх оцінку.

На шляху уподібнення голови за формою та уявлення її як вмістилища розуму маємо образи *макітри* та *казанка* і нарешті в часи кібернетики – чорного ящика, в

образі якого постає розум людини. За його емпіричними даними ми судимо про роботу мозку і висуваємо певні гіпотези щодо мовної свідомості, способу думання.

Серед фразеологізмів трапляються одиниці, що містять твердження, дивні з погляду здорового глузду. Одні з них утверджують існування голови як осередку розуму: *голова є, голова на плечах, з головою*. Ці фразеологізми не про те, що у всіх людей є голови. Вони містять оцінку розумових здібностей людини. Так кажуть про розумних, кмітливих, тямущих людей.

Інші фразеологізми типу *мати голову на плечах* не про володіння головою як частиною тіла. Вони про тих, хто вміє розумно, чітко міркувати. Палітру таких оцінок збагачує ряд фразеологічних синонімів, у яких використано, крім уже згадуваних конкретних іменників, ще й назви абстрактні: *мати розум, мати кебету, мати тям*. Таке зіставлення характерне також для антонімічних з ними фразеологізмів: *мати порожню макітру на плечах, не мати клепки, не мати царя в голові*.

Протилежну оцінку містить фразеологізм *без голови*, що має свій синонімічний ряд *без царя в голові, лобом неширокий*. Вони про людей, не здатних добре мислити, нерозумних, некітливих.

Однак найчисленніші серед аналізованих фразеологізмів ті, що містять дієслова, які увиразнюють процес думання, бо називають конкретні зорovo уявлювані носіями мови дії. Їх у небагатьох фразеологічних словосполученнях уточнюють назви предметів повсякденного життя (*полова, клоччя, мотуззя*), а також тварин чи комах (*зайчики, мухи, джмелі*), рідше осіб або явищ природи (*холод, мороз*).

Деяка незначна частина фразеологізмів з компонентом **голова** може характеризувати зріст людини: *підпирати плечима (головою) стелю* – мати дуже великий зріст.

Невелика за кількістю група фразеологічних одиниць зі складником **голова**, що вказують на дуже велику кількість чого-небудь: *до голови* – цілком, повністю, без залишку, *від голови аж до ніг (до п'ят)* з варіантом *од ніг до голови* – повністю, весь, цілком; у дуже великій мірі; *повна голова* – дуже багато роботи, клопоту та ін. або на тісняву внаслідок скупчення багатьох осіб: *один одному на голову лізе, курці ніде голову простромити*.

Отже, прикметниково-іменникове, іменникові, прийменниково-іменникові фразеологічні словосполучення з компонентом **голова** та незначна частина дієслівно-іменникових фразеологізмів характеризують голову в аспекті зіставлень 1) розумна, кмітлива, тямуща – дурна, нетямуща, нерозумна; 2) спритна, вправна – нерозторопна; 3) досвідчена – без досвіду; 4) спокійна, розсудлива – запальна, нерозсудлива, необачна.

Ознаки розумової діяльності людини в аспекті станів (інтелектуального, морального, психічного, поведінкового) окреслюють численні дієслівно-іменникові фразеологічні словосполучення з компонентом **голова**. У дієслівних використовуються дієслова руху, розрізняваного за напрямками та характером перебігу. Так, у фразеологізмах *голова іде обертом / кругом / ходором, голова крутиться / морочиться / макітриться, голова вертиться, закрутилася* рух по колу вказує на втрату рівноваги, хитання або здатності розумно міркувати, тверезо ставитися до навколишнього.

Ці характеристики стану розуму властиві також словосполученням із компонентом **думка**, яка є наслідком роботи мозку. Вона теж *крутиться в голові, думки ко-*

лесом закрутилися в голові з варіантами думки ходором заходили, пішла ходором думка з думкою, думки закружляли в голові і позначає зникнення ясності та чіткості мислення у кого-небудь. На спотворене сприйняття дійсності вказує фразеологізм усе перевертається в голові.

Інші компоненти значення руху як характеристики роботи мозку вказують на снування думки в голові взад і вперед. Тоді метафора підкреслює тісноту голови – вмістилища розуму: *думка б'ється в голові, снується або не вкладається в ній.* Фразеологізми *снування в голові / в думках* разом із варіантами *думи снуються в голові, дума за думою снуються в голові* та синонімами *думки беруть, думки обсідають* позначають зникнення ясності та чіткості мислення у кого-небудь.

Втрату ясності мислення від нервового збудження або напруження підкреслюють також фразеологізми з дієсловом руху **стрибають**: *думки стрибають, думки застрибали в голові.*

Серед фразеологічних словосполучень з іменниками **голова (розум, ум, думка, пам'ять)** найбільше тих, до складу яких увіходять дієслова фізичної дії. Вони визначають безліч "операцій" розумової діяльності, коли до голови щось можна брати / взяти: *брати / взяти в розум, в ум свій, брати / взяти до тями*, тобто усвідомлювати, розуміти щось. *Брати взяти забрати собі в голову* означає задумувати, надумувати щось, а *брати / взяти голову в руки* підсилює цю дію – серйозно задумуватися над чим-небудь. Інтенсивність дії підкреслює фразеологізм *братися / взятися за розум* – подумати добре над чимось, щоб знайти вихід із становища. Фразеологізм *вбгати в голову*, що найчастіше вживається із запереченням, характеризує труднощі усвідомлення, сприйняття, засвоєння чи розуміння чогось: *Хома ніяк не міг убгати в голову думку, що він мусить терпіти голод, коли в скрині лежать гроші* (М.Коцюбинський).

Різні конкретизатори в тлумаченнях розгляданих фразеологізмів допомагають виявити вплив метафори на упорядкування подібних за спрямуванням думок. Так, *перебирати / перегортати / перетрушувати* у пам'яті (в голові, у думці) означає обдумувати щось, пригадувати; *покопатися в своїй голові* – глибоко подумавши, зважити на щось; *покопатися в своїй пам'яті* – змусити себе згадувати щось; *прикидати / розкладати в думках (у голові, в умі)* – визначити в уяві приблизну кількість чого-небудь, робити приблизні намітки дії, перспектив розвитку чогось; *розкидати розумом / умом, думками, головою* – напружено, зосереджено думати, шукаючи виходу з якогось становища; *уміти добре і швидко міркувати*.

Паралельність мисленневих дій засвідчують фразеологізми *розкладати / прикидати в думках* – визначати якусь кількість, робити намітки для виконання інших дій та *розкладати розумом (сяк і так)* – усе зважувати до того, як прийняти котресь рішення. Фразеологізми *тримати / держати в голові / умі* та *стриміти зізвездом (цвяхом) у голові (у пам'яті, мозку)* мають спільні компоненти значення "постійно пам'ятати", але містять різні його виміри. Перший характеризує розумовий стан суб'єкта дії – не забувати, постійно пам'ятати. Другий з варіантом *стриміти цвяшком у мозку (у голівоньці)* та синонімами *стояти в голові, стояти перед очима, не сходити з-перед очей, не сходити з ума* підкреслює зовнішній вплив на пам'ять суб'єкта, що у вигляді образів, думок постійно з'являється в його свідомості, невідступно переслідує його.

Протилежне до окресленого спрямування дії виражають фразеологізми *смажити собі голову* з синонімом *ламати голову* – постійно, весь час думати про щонебудь та *сушити / висушувати собі голову (мозок)* з синонімами *морочити голову* та *ламати голову* – напружено роздумувати над чимось, шукаючи розв'язання якихось проблем.

До підполя розгляданих фразеологізмів з характеристиками розумової діяльності людини потрапляють деякі одиниці з лексемою **очі**: *вбирати очима* (в очі, поглядом), тобто оглядаючи, сприймати, запам'ятовувати бачене.

Один фразеологізм цього підполя структурно є реченням, що уподібнює розумовий стан людини з маком, що цвіте, тобто як такий, що є незрозумілим, отож, характеризує людину молоду, недовчену і нерозумну: *це мак росте / цвіте в голові*.

Більшість дієслівно-іменникових фразеологічних словосполучень на позначення розумової діяльності людини із складником **голова** та її еквівалентами мають позитивні конотації за деякими поодинокими випадками. Такими є *поставити з ніг на голову*, тобто неправильно викласти, перевернути. І позитивно, і негативно оцінює інтелектуальний стан голови фразеологізм *ударити / ударяти в голову*. З одного боку, він характеризує когось, хто додумався до чого-небудь, з другого – фізичний стан сп'яніння, за якого зникає чіткість думки.

Цікавий для роздумів матеріал про метафоризацію процесів розумової діяльності людини, пізнання – наближення їх до буденної свідомості у фразеологізмах дає аналіз метамови опису їх у фразеологічному словнику української мови [ФСУМ 1993].

У поясненнях подано такі дієслова, що позначають мисленнєву діяльність людини: *думати, додуматися, задумувати, задуматися, надумувати, обдумувати, подумати, придумувати, продумувати, роздумувати; пам'ятати, запам'ятовувати; міркувати, розмірковувати; забувати, згадувати* та в переносних значеннях *зважити, зважувати*. З ними вживаються конкретизатори, що уточнюють характер думання та його якість: *продумувати (добре), задуматися (серйозно), думати (напружено, зосереджено), міркувати (швидко і глибоко), пам'ятати (постійно, весь час)*.

Укладачі словника використовують також словосполучення дієслів не лише з прислівниками, а й з дієприслівниками: *зважити на щось, глибоко подумавши, оглядаючи очима, поглядом, запам'ятовувати, обдумувати, пригадуючи або уявляючи щось*, а також з модальними дієсловами: *змусити себе згадувати*.

Набагато рідше вживано словосполучення з дієслова та прикметника: *ставати розсудливішим, розумнішим, бути кмітливим, розумним* або описові перифрази на зразок: *визначати кількість, робити намітки, визначити в уяві, неправильно (за логікою) викласти що-небудь, постійно з'являтися у пам'яті*.

Серед іменників найчастотніші **голова, розум, пам'ять, думка, уява, ум, образ, мозок, тьма, кебета, сприйняття, свідомість**.

Отже, характерною особливістю впорядкування метамови розглянутих фразеологізмів розумової діяльності є асоціативні зв'язки здебільшого з одиницями свого ж підполя (див. щойно названі дієслова та іменники). Лише зрідка вони апелюють до частин голови (до **ока**).

У самих фразеологізмах образний світ організовано дієсловами руху та конкретних фізичних дій, здійснюваних мисленнєво над головою. В поодиноких випадках

образ голови-вмістилища розуму ніби "матеріалізується": її *беруть в руки* (ніби підтримуючи постійність думок), а самі думки можуть **колесом** закрутитися в голові чи **цвяшком / гвіздком** стриміти в ній.

Метамова опису підполя фразеологізмів розумової діяльності в сучасній українській мові, що складається з дієслів та іменників, допомагає краще зрозуміти загальний образ будь-якого фразеологізму, що первісно "унаочнював" процеси думання за допомогою дієслів руху та конкретної фізичної дії і завдяки цьому створював підстави для просування людини на шляху пізнання таких явищ, як голова (розум, пам'ять, мислення і т.ін.), що й досьогодні сповна не розгадані. Образний потенціал фразеологізмів створює підґрунтя для їх подальшого вивчення з наукового погляду та за допомогою нейтральних дієслів літературної мови на позначення мисленнєвої діяльності людини.

Багато дієслівно-іменникових фразеологічних словосполучень цього типу містять негативні конотації впливу на розумову діяльність людей та їхню поведінку. При цьому суб'єкт буває активним виконавцем такої дії, а основним засобом її найчастіше є слова: *дурити голову* – вводити в оману кого-небудь, позбавляти можливості тверезо сприймати та оцінювати дійсність. До нього значеннєво близькі фразеологізми *крутити мізки* – *морочити*, *дурити кого-небудь чимсь*, *задурювати голову* – *обдурювати кого-небудь*, *надурити*, *закрутити голову* – позбавити когось здатності розсудливо, спокійно міркувати. Сферу сильного впливу на об'єкт дії окреслює фразеологізм *валити з хворої (дурної) голови на здорову* – *перекладати вину з винного на невинного*, звинувачувати невинного.

Цілеспрямований вплив на істоти – об'єкти дії з активним примусом виконати бажання і вимоги суб'єкта дії виражають фразеологізми: *висіти над головою* – вимагати негайного і невідкладного виконання чого-небудь, *перевертати головою (головами) вниз* з синонімами *перевертати догори дном*, *перевертати з ніг на голову* – різко змінювати, робити щось зовсім іншим, не таким, як було; *крутити голову* – *закохувати в себе*, *обдурювати кого-небудь*; *як (мов, ніби, наче) довбнею / молотком* *ударити по голові (в голову)* з синонімами *як обухом бити по голові*, *як обухом ударити по голові* – приголомшити кого-небудь неприємною несподіванкою.

Момент надокучливості, недоречності в мовленнєвій поведінці суб'єкта підкреслюють фразеологізми: *і на голову / і на вуха не налізе, не злізе* – *говорити, верзти, плести*, *робити щось недоречне, несерйозне, необдумане*; *натуркати у вуха, у голову* – *наговорити комусь багато про кого-, що-небудь*; *проточити голову*, *прогризти голову* – *надокучати, набридати, заважати*, *натуркувати голову* – *стомлювати розмовами*.

Іноді такі фразеологізми підкреслюють момент покарання за допомогою переносного значення дієслова конкретної фізичної дії та з використанням багатьох складників, крім голови: *намити шию (в'язи, чуприну, чуба, голову)* – *покарати за якусь провину*, виразивши незадоволення, добре вилаяти кого-небудь. Такі фразеологічні одиниці мають численні синоніми з дієсловами конкретної фізичної дії в інших словосполученнях: *всіпати по перше число*, *дати дрозда*, *дати духу / жару / перцю / прикурити*.

Поведінку – характеристику одного суб'єкта дії по відношенню до іншого часто виражають антонімічні пари одиниць. Так, *не гладити / не погладити по голові, по голівці* означає не потурати кому-небудь, притягати до відповідальності, а *гладити (погладити по голові)* – *поблажливе ставлення до кого-небудь*. *Вбивати в голову*

(мозок), *втовкти в голову, набивати голову, товкмачити голову, вставляти клепку в голову* містять елемент примусу – часто повторюючи те саме, примушувати кого-небудь запам'ятовувати (багато чого).

Деякі з них мають співвідносну пару, один із членів якої містить об'єкт дії: *вбивати в голову комусь* – частим повторенням, нагадуванням чи *биттям* примушувати кого-небудь засвоювати щось; настирливо переконувати кого-небудь у чомусь. Другий сам є об'єктом своєї дії: *вбивати, забивати собі в голову* – вперто, невідступно триматися якихось думок, переконань, намірів тощо. Якраз із цими останніми корелюють антонімічні фразеологізми *вибивати, виганяти, викидати дур (дуроці, дурість) з голови* – суворими заходами впливати на кого-небудь, відучуючи від чогось поганого, осудливого.

Протилежну за спрямуванням поведінку окреслюють фразеологізми *звалитися на чиюсь голову (руки)* – несподівано стати об'єктом чийої-небудь опіки, турботи, клопотів. До них близькі прийменниково-іменникові конструкції *на голову* – на шкоду, біду кому-небудь, на утримання кого-небудь та *на свою голову* – собі на шкоду.

Фразеологізми, в яких використано компонент **голова** та дієслова руху, спрямованого вгору / високо / вище і вниз, передають відповідно поведінку людини як стан її піднесення: *підносити, підводити, піднімати голову*, тобто починати діяти активніше, впевненіше, відроджуватися або пригнічення, занепокоєння, покори: *схилити голову* – підкорятися кому-, чому-небудь; здаватися; *хилити голову, чоло* – виявляти покору перед ким-небудь, підкорятися комусь. Останні два фразеологізми з дієсловами *хилити* та *схилити* можуть виступати також знаком пошани, великої шаноби. Вживані з часткою **не** вони виражають непокору: *не схилити голови (чола, шиї)*. Різноспрямовані дії виражають фразеологізми *сідати на голову* та *сидіти на голові*. Перший є виразником дії, спрямованої на об'єкт – підкоряти своїй волі, примусити виконувати свої бажання, другий виражає стан суб'єкта. *Сидіти на голові* означає бути під чією-небудь опікою, на чиємусь утриманні, матеріально обтяжуючи кого-небудь. Його синоніми *сидіти на шиї (на плечах), висіти на шиї*.

Підкреслення руху вгору, як і висоти у таких фразеологізмах може означати поведінку людини з почуттям власної гідності: *високо нести голову*, але водночас і погорду, чванство: *дерти голову* (з синонімами *дерти носа, кирпу, дути губу, кирпа вгору*). Останні характеризують людину пихату, гоноровиту по відношенню до кого-небудь.

Рух голови вниз в аналізованих фразеологізмах може вказувати на знівечене життя: *втопити голову (долю)* – занепасти життя собі або комусь (переважно нещасливим шлюбом); не дуже хоробру поведінку: *ховати голову в пісок* з синонімом *ховатися в куці* – уникати небезпеки, тікати від неї, або реакції на почуття страху, сорому: *вбирати голову в плечі* – трохи нахилившись, піднімати плечі.

Дієслова руху допомагають означити у фразеологізмах людей, що чинять безладдя, дуже бешкетують: *трохи на головах не ходити; ходити догори ногами*.

Дієслова на позначення конкретних фізичних дій у фразеологізмах з компонентом **голова** (або її частин **чуб, чуприна, вуха, лоб, чоло, шия, в'язи**) допомагають створити образи людей за характером їхньої поведінки. Людину вперту, нетямущу окреслюють фразеологізми *хоч кіл (кілок, коляку, кола) на голові теши* разом із синонімами *хоч головою (лобом) об стінку товчи*, а покладисту – антонім цих фразеологізмів *хоч*

до рани прикладай, хоч у вухо бгай. Про суб'єкта, який нестримно пиячить, напивається, кажуть: *заливає голову (очі, сліпаки)*. Людину самотню описують фразеологізмами *немає де й голови приткнути / прихилити*. Антонімічне значення властиве фразеологізмам *приткнути, прихилити голову* – знайти притулок, пристановище.

Про людину, готову, з одного боку, пожертвувати собою заради блага ближнього, а з другого, поставити себе в цілковиту залежність від кого-небудь, кажуть *підставляти голову (шию) в ярмо (під ярмо)*. Особу, яка наражає себе на небезпеку, ризикує життям, визначають фразеологізми *підставляти лоб (лоба) під кулю (під ніж, під обух)*, а ту, що не вміє зберігати таємницю або приховати свою причетність до чого-небудь – фразеологізмами *видавати себе з головою, видавати себе*. Про людину, яка відхиляється від норм поведінки, поводить себе необдуманно, безглуздо, відгукуються фразеологізмом *дур заходить у голову*.

Характеристики людей через поведінку з використанням іменника **голова** та дієслів, що окреслюють її рух / вгору – вниз, по прямій, убік) і конкретних фізичних дій, різнопланові. Однак визначальною в поведінкових характеристиках людей у розглянутих фразеологічних одиницях є їхня основна функція – створення переважно негативних конотацій (за деякими винятками з позитивними: *піднімати / підносити голову, високо тримати, нести голову, упірнути з головою, не схилити голови* та нейтральними оцінками: *прихилити голову, клопотати собі голову*).

Найбільшою багатозначністю в цьому підполі наділено фразеологізм *хитати / кивати головою / головами*. Це зумовлено тим, що дієслова *хитати, кивати* виражають різні рухи голови. Бокові її рухи – це ставлення (схвалення, осуд, заперечення) до слів чи поведінки кого-небудь. Легкий рух голови вниз сприймається як знак привітання, вниз – вгору, вбік – як знак розпізнання чого-, кого-небудь.

Членами підполя фразеологізмів із складником **голова** та дієсловами руху, процесів, конкретних фізичних дій на позначення поведінки людей стають одиниці з назвами частин голови (мізки, мозок, лоб, чоло, шия, в'язи, вуха). Отже, в них відбувається метонімічне перенесення: частина функціонально уподібнюється цілому.

Серед лексем метамови цього підполя фразеологічних одиниць дієслова мовлення: *говорити, наговорити, верзти, плести, натуркати, переконувати*, конкретних фізичних дій у переносних значеннях: *валити, вбивати в щось, вражати, вимагати, витівати, ризикувати*. Однак найбільше використовуються в тлумаченнях фразеологізмів словосполучення, що увиразнюють манеру поведінки: *брати обов'язки, обтяжуючи себе, вводити в оману, вимагати виконання, виражати осуд, схвалення, заперечення, впливати на здібності, наполегливо переконувати, віддаватися справі повністю, занепасти життя, різко змінювати щось, не залишати без покарання, закохати в себе, знайти притулок, поводитися нечесно, робити щось недоречне, розсудливо міркувати, стомлювати розмовами*. Це, власне, і умотивовує виділення серед фразеологізмів з компонентом **голова** підполя одиниць – означень поведінки.

Підполе фразеологічних дієслівно-іменникових словосполучень з компонентом **голова** на позначення стану людини складається з багатьох одиниць. Вони можуть окреслювати різні її психічні стани. Серед них виділяються кілька, які орієнтовано на характеристику інтенсивно виявлюваного психічного стану. Таким є розпач, відчай:

аж рвати, дерти, скубити на собі (на голові волосся, чуб, патли; аж за голову взявся, коли людина сильно здивована, переживає, тужить. Фразеологізми хоч головою бо стіну (в мур) битися, кров ударяє (бухає, кидається) в голову, до голови з синонімом кров ударила в лице характеризують людину в стані збудження, переживання.

Сильний душевний біль, почуття безнадійності, безвихідності передають фразеологізми *хапати голову в руки та хапатися, братися за голову*. Стан великого незадоволення з приводу небажаної появи кого-небудь означає фразеологізм *де взявся на нашу голову*; фразеологізми *чухати голову, почухати потилицю (чуба, чуприну, лоб)* виявляють шкодування за тим, що щось зроблено не так, як хотілося, як потрібно. *Дур голови* береться підкреслює розгубленість, приголомшеність через численні клопоти, справи.

Одиниці цього підполя виражають стан суму, журби: *опустити голову* – зажуритися, *вішати (повісити голову* – журитися, засмучуватися. Останній фразеологізм має синонім *вішати носа* – втрачати надію, зневірившись у чомусь. До щойно названих близький за значенням фразеологізм *хилити голову*.

Як бачимо, у всіх них використано дієслова, що вказують на рух голови вниз.

Де кілька фразеологізмів з іменником **голова** характеризують фізичний стан людини: *ледве голову підводити, голови не підвести* означає бути фізично знесиленим, надто кволим. На сильний головний біль указують фразеологізми *голова пухне, репається, лопається, розпухає, розбухає; голова розвалюється, розривається, розлітається, тріщить*. Усі їх побудовано на основі метафори. Використані в цих фразеологізмах дієслова вжито в переносних значеннях, що передають внутрішні відчуття мовця, які він асоціює зі звуками тріску, розриву, розпухання і розбухання голови.

Фразеологізм *голова болить* теж виник внаслідок переосмислення дієслова *болить*, що первісно передає відчуття болю, а в переносному значенні виражає вболівання, характеризуючи того, хто турбується за кого-небудь. Словосполучення *приходити до тями (тямку)* вказує на повернення до нормального фізичного стану після непритомності, а в переносному значенні – на стан заспокоєння (після страху, хвилювання), тобто еквівалентний дієслову *опам'ятатися*. До них семантично близький приїменниково-іменниковий фразеологізм *на свіжу голову* – поки не втомився, після того, як відпочив.

Окрему групу в цьому підполі становлять фразеологізми, що окреслюють стан свідомості як процес усвідомлення. Характерні для свідомості віхи нагадування і згадування окреслюють фразеологізми *не лізе / не йде з голови – щось увесь час турбує, непокоїть кого-небудь, постійно згадується, не забувається; не виходить, не вилазить з голови / з думки з синонімами вертиться на думці, в голові – хто-небудь постійно думає про когось*. Фразеологізм *лізти в голову / до голови, в памороки* означає настирливо з'являтися в свідомості, ставати предметом думки; згадуватися. Його доповнює фразеологізм *стояти в голові*, що разом із синонімами *стояти перед очима, стриміти в голові, не сходить з ума, лізти у вічі, маячити у вічі* вказує на щось, що постійно з'являється в пам'яті, в уяві, не зникає і весь час непокоїть мовця.

Приєднання до деяких фразеологізмів частки **не** дозволяє по-новому висвітити роботу пам'яті: *не лізе в голову* – щось не сприймається, і *не береться (до) голови; не вкладається в голову* – хто-небудь не може зрозуміти, збагнути щось.

Фразеологізм *приходити до розуму* характеризує того, хто усвідомлює свої помилки, може одуматися; *вивітрили хміль з голови* описує вплив на когось з метою протверезити його, спонукати реально мислити, сприймати дійсність, не вигадуючи чого-небудь нездійсненого. Фразеологізм *провітрити голову, мозок* описує намір перепочити від нервового напруження, перевтоми. З ним в опозиції за зворотним впливом на свідомість перебувають фразеологізми *бити / ударити в голову (в ноги, в п'яти)* – викликати запаморочення, п'янити та *пускати дур в голову* – запаморочувати, затьмарювати чию-небудь свідомість; *усі шишки летять, падають на голову* – хто-небудь зазнає неприємностей (переважно за провини інших). На труднощі та випробування, що звальюються на кого-небудь внаслідок важких обставин вказує фразеологізм *падати, впасти на голову*.

Особливу групу в цьому підполі становлять фразеологізми, що окреслюють стан людини в момент несподіванки, що звальюються, з'являються як *біда на голову, як грім на голову, як грім з ясного неба, як сніг, як холодний душ на голову* з синонімом *де не взявся*.

Загальний стан людини окреслює фразеологізм *легше на голову*, тобто менше турбот, спокійніше.

Багатозначним у цьому підполі є фразеологізм-побажання *лихо на голову*, що його вживають, коли висловлюють незадоволення чиймись і своїми діями, для вираження неприязні до когось, несхвалення, недоброго побажання. Він має варіант *хай тобі лихо!* та синоніми *диявол у печінки, хай поб'є лиха година, хай йому абищо, хай йому чорт, бий його сила божжа!*

Своєрідну групу в цьому підполі формують фразеологічні одиниці, що визначають семантичне поле смерті. Дієслова в цих фразеологізмах виражають рух, коли людина вмирає, *голова в неї злітає, падає вниз з плечей, пліч, плеч), голова лягла, полягла, покотилася*. Часто такі фразеологізми з дієсловами фізичної дії передбачають різні обставини загибелі: *зложити, покласти голову* з синонімами *віддати життя, накласти життям, зложити життя* – загинути в боротьбі, *накласти життям, душею, головою* – умирати, звичайно передчасно (від нещасного випадку, в бою), *класти голову, покласти життя, жити* – гинути, захищаючи, відстоюючи кого-, що-небудь; *поплатитися життям, головою, заплатити життям* – загинути. Фразеологізм *встромити голову в петлю* означає повіситися, а в переносному значенні – перебувати в загрозливому становищі через свою поведінку, свої дії.

Серед одиниць цієї підгрупи фразеологізми, що виражають різні форми покарання, яке межує зі смертельною небезпекою: *не зносити голови* – бути жорстоко покараним (може і вбитим!), *знімати, знести голову* – бути жорстоко покараним. У таких фразеологізмах містяться характеристики дуже небезпечних ситуацій: *важити головою, життям* – наражати на небезпеку кого-небудь на смертельну небезпеку, *підставляти свою голову під обух* – ризикуючи наражати себе на небезпеку, *підсунути голову під колесо* – заподіяти собі якесь лихо, нещастя.

Іноді фразеологізми аналізованої групи характеризують можливість розвитку подій за двома сценаріями. Так, *підставляти голову (лоб, себе) під небезпеку* означає 1) ставити себе під загрозу, ризикувати життям і 2) бути вбитим, так само *відірвати голову* це – 1) суворо покарати кого-небудь та 2) знищити кого-небудь, роз-

правитися; *звернути шию (в'язи, голову)* – 1) сильно покалічити, побити кого-небудь або 2) убити кого-небудь.

Кілька синонімічних фразеологізмів допомагають характеризувати людину, яка бере на себе повну відповідальність за кого-, що-небудь, аж до готовності поплатитися життям, *відповідати головою, ручатися головою; класти голову на плаху (під сокиру), давати голову на відріз, відруб*.

Аналіз фразеологічних словосполучень зі складником **голова** у сучасній мові підтверджує упорядкування поля таких фразеологізмів у мовній картині світу. З одного боку, його як єдність у межах прикметниково-іменникових та іменникових словосполучень утримують опозиції розумний – некмітливий, спокійний – запальний, спритний – невправний, досвідчений – без досвіду, обачний – необачний. З другого, підполе дієслівно-іменникових словосполучень характеризує ознаки розумової діяльності людини за діями-функціями. У них дієслова руху, конкретної фізичної дії окреслюють асоціації дій розуму за їхньою інтенсивністю, уявленням їх як упорядкованих або безладних (по колу), що постійно "гніздяться в голові" або миттєво виникають у ній і зникають; починають з'являтися або весь час переслідують – *колом стирчать у голові*.

Рух – вплив на спосіб думання постає як спрямований всередину голови: *припливти, прийти до голови, влізти, впадати, вроїтися, вступати в голову, ударяти в голову, западати, забивати, заходити, забрести* тощо або назовні *вилітати, випадати, виходити, вискакувати* і т. ін. з голови.

Розгляд фразеологізмів зі складником **голова** підтверджує існування в сучасній українській мовній свідомості прослідків міфологем голова – небо, його світила з подальшою трансформацією в опозицію світла (розум) – темряви (туман, затьмарений розум) та голова – Бог, головний, найважливіший (пор. *стати в голові, усьому голова*). Рух голови вгору (до неба, сонця) в україномовній картині світу є здебільшого знаком високих устремлінь людини – інтелектуальних і моральних. Згадаймо *підняти (піднести голову – почати активно діяти, відродитися і вислів голову вище! – тримайся, будь мужнім!)*. Рух голови вниз – знак покори, скорботи тощо.

Проведений аналіз дозволяє в подальшому моделювати поле українських фразеологізмів розумової діяльності зі складником **голова** в ширшому контексті – через його зв'язки з фразеологізмами, до складу яких увіходять її частини (очі: *очі з голови вилазять, очі мало не вискакують з голови*, чоло, лоб: *порожньо в голові (в лобі, пустий лоб, лобом неширокий* тощо) та продукти розумової діяльності (пам'ять, думка, гадка, згадка, глузд і т.ін.). Саме "продукти" цієї діяльності виявляють паралелізми метафоризації дій, уподібнення голови-вмістилища мозку та самого думання. Так, у голові *думка б'ється* (отже, хтось напружено думає), *думка (гадка) западає (лізе, приходить, стукає) в голову (до голови)*, *думки одна повз одну полізли в голову, думка навернулася, спала* – хто-небудь починає думати про когось, щось; *думка гвіздком / колом стримить, стирчить, сидить у голові, думка крутиться, вертиться* – хто-небудь невідступно, постійно думає про щось; *думка не покидає* – хто-небудь не перестає думати.

Паремійний фонд на тему "Розум, мудрість, голова" має свою форму впорядкування змісту та свої емоційно-експресивні параметри (однак це становить предмет іншого дослідження).

В статье рассмотрено фразеологическое поле с компонентом *голова* в украинском языке, обозначающее умственную деятельность человека. Исследованы семантические, структурные и эмоционально-оценочные особенности свыше 350 единиц по параметрам *умный – глупый, опытный – неопытный, спокойный – горячий* и под., а также характеристики интеллектуальных, физических, психических и др. состояний человека, выражаемые глагольно-субstantивными словосочетаниями.

Ключевые слова: фразеологизм, поле фразеологизмов умственной деятельности, мифологемы *головы*, семантические оппозиции.

The paper deals with the phraseological field with the component *head* denoting mental process of a human being in the Ukrainian language. Semantic, structural, emotional and attitudinal peculiarities of over 350 units were studied according to the following parameters: *clever – silly, experienced – inexperienced, calm – hot-tempered* and alike, as well as the characteristics of intellectual, physical, psychological etc. states of a human being expressed by means of verbal-substantive word combinations.

Key words: phraseological unit, phraseological field of mental process, mythologems of head, semantic oppositions.

Література:

1. Млодзинський Г. Практичний російсько-український словник приказок. За ред. М. Йогансена. – К., 2009.
2. Фразеологічний словник української мови, кн. 1–2. – К., 1993 (далі ФСУМ).
3. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови, т. 1–2. – К., 1984.
4. Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. – К., 1971.
5. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К., 1973.
6. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія. – К., 1983.
7. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К., 1989.
8. Івченко А. О. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. – Х., 1997.
9. Савенко А. О. Новогорецька фразеологія в українському художньому перекладі. – Автореф. канд. дис., К., 2006.
10. Кунин А. В. Английская фразеология. – М., 1970.
11. Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Избр. труды, т.3. – М., 1977.
12. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М., 1986.
13. Добровольский Д. О. Национально-культурная специфика во фразеологии // Вопр. языкознания. – 1997. – №6. – С. 37–48.
14. Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М., 1981.
15. Прохоров Ю. Е. Из истории описания национально-культурного компонента семантики русских пословиц, поговорок и крылатых выражений // Словари и лингвострановедение. – М., 1982. – С. 137–142.
16. Солодухо Э. М. Вопросы сопоставительного изучения заимствованной фразеологии. – Казань, 1977.
17. Солодухо Э. М. Теория фразеологического сближения (на материале языков славянской, германской и романской групп. – Казань, 1989.
18. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. – Х., 1987.
19. Мокиєнко В. М. Лексичні і фразеологічні значення. – Мовознавство. – 1988. – №4. – С. 19–25.
20. Мокиєнко В. М. Славянская фразеология. – М., 1980.
21. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М., 1999.
22. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. – К., 2004.
23. Маслова В. А. Лингвокультурология. – М., 2001.